УДК 316.614.5

DOI <https://doi.org/10.32405/2413-4139-2019-2-139-145>

Галина Ільїна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8409-0696>

м. Київ

«ПОГЛЯД» ЯК ОКУЛЯРНИЙ КОНЦЕПТ ФІЛОСОФСЬКОЇ ВІЗУАЛІСТИКИ: ВІД ФЕНОМЕНУ ДО МЕТАФОРИ

Анотація.

У статті досліджено «погляд» як окулярний концепт філософської візуалістики. Розглянуто поняття «regard» («погляд») у французьких феноменологічних концепціях. Визначено взаємозв'язок «погляду» з проблемою об'єктивації. Показано перехід від феноменологічного до соціокультурного розуміння «погляду» («gaze») у контексті його переосмислення сучасною ангlosаксонською філософською традицією, де погляд постає не як феномен, а як візуальна метафора, що характеризує особливості взаємодії представників різних соціальних груп.

Ключові слова: погляд; об'єктивація; ідентичність; феномен; метафора.

Сучасна філософія працює з поняттям «об'єктивації», що постає як спосіб розгляду іншої людини, як об'єкта, наприклад, коли іншу людину розглядають як засіб для досягнення цілей, редукується до власних тілесних або зовнішніх ознак, позбавляється статусу особистості тощо. Одним з окремим випадків об'єктивації сучасна філософія визначає об'єктивацію через поняття «погляду». «Погляд» – це візуальна метафора сучасної філософії, що показує, як людина або група людей відноситься до іншої людини або групи людей. Витоки цього концепту не метафоричні, а феноменологічні: «відокремлення» ока від погляду і надання йому окремих конотацій відбувається в середині ХХ ст. у французькій феноменологічній традиції. «Погляд» також є важливим концептом сучасної постмодерністської візуалістики. Трансформація концепту «погляду» від буквальної суті до соціально навантаженого та культурного конструкту, у межах якого аналізуються взаємодії різних соціальних ідентичностей, відбувається на межі ХХ–ХХІ ст., стаючи окремим випадком соціальної орієнтації сучасної філософії загалом. Важливо розглянути поняття «погляду» як феномену і як метафори в контексті зазначених філософських трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «regard» (*фр.* – погляд) – це поняття французької філософії, яке в сучасному розумінні концептуалізував Ж.-П. Сартр. Феноменологічні дослідження погляду відбувалися в контексті загального дискурсу щодо взаємозв'язку ока, погляду і тіла, що наявні в розгляді концепту «очевидності» у феноменології Е. Гуссерля [1] та у зверненні французького феноменолога М. Мерло-Понті [3] до проблеми зору в контексті тілесно визначеної реальності перцептуального досвіду. Проблему «погляду» розвивали чи дискутували Ж. Лакан [2], М. Фуко [5], Ж. Дерріда [8] та ін. мислителі. Це поняття було запозичено англо-американським філософським дискурсом, і як англійське «gaze» стало розвиватися в соціально спрямованих напрямках філософії – *гендерних, правових, політичних, культурних студіях* тощо. В історико-філософському контексті це поняття досліджують Н. Брайсон [6], Д. Чендлер [7], Д. Левін [10], Дж. Сеппенен [11], Т. Хант і М. Лессард [12] та ін. Сьогодні ми спостерігаємо зростання кількості публікацій, в яких прямо чи опосередковано розглядається концепт «погляду» як частина візуального філософського лексикону і в контексті класичної філософської проблеми співвідношення «Я – Інший» та його впливу на самосвідомість та ідентичність людини.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити витоки та розвиток «погляду» як концепту сучасної філософської візуалістики в контексті його феноменологічних і соціокультурних інтерпретацій.

У праці «Буття і ніщо: Досвід феноменологічної онтології» Ж.-П. Сартр розробляє концепцію «regard» (концепцію погляду) у феноменологічному контексті, порушуючи тему «об'єктивації крізь призму погляду». На думку французького мислителя, погляд є механізмом об'єктивації Іншого. «Людина, – розмірковує Ж.-П. Сартр, – яку я бачу, жінка, яка переходить вулицю, пісня вуличного співака, яку я чув з мого вікна, є для мене *об'єктами*. Отже, правильно те, що однією з модальностей присутності для мене іншого, якого я бачу, є «об'єктність». Але для того, щоб інший поставав імовірним об'єктом, а не уявленням про об'єкт, потрібно, щоб його об'єктність відсилала до істотного зв'язку, в якому Інший виявляється інакше, ніж шляхом знання, яке я про нього маю» [4, с. 276]. Об'єктивацію та деоб'єктивацію погляду французький мислитель розглядає з точки зору можливості бути-побаченим Іншим. Погляд Іншого не можна розглядати як ознаку його об'єктивного буття – він не тотожний об'єктивності світу, оскільки це Інший створює можливість для суб'єкта «бути побаченим». Причому саме поняття «Іншого» містить можливість перебувати під поглядом Іншого, але також розуміти сутність цього погляду – і це розуміння сутності двостороннє.

Відомим є пасаж із сартрівського аналізу погляду, в якому він із виразною образністю описує власну ситуацію споглядання: мислитель перебуває в парку, він бачить галявину, бачить стільці, бачить людину, яка проходить повз стільці. Мислитель зауважує, що перед ним перебуває світ об'єктів, який він осягає за допомогою процесу бачення – проте людину він осягає одразу і як об'єкт, і як людину [4, с. 277]. Саме в той момент, коли в парку з'являється інша

людина, змінюється становище того, хто дивиться, – він змушений усвідомити інтерсуб'єктивність будь-якого погляду: «<...> я не можу розглядати погляд, який на мене спрямовує Інший, як один із проявів його об'єктивного буття. Інший не може дивитися на мене, як він дивиться на газон. Проте первісне відношення мене до Іншого не є лише віртуальною істиною, яку мають на увазі за конкретної присутності об'єкта в моєму універсумі. Вона постає також конкретним відношенням, що я відчуваю в будь-який момент; у кожен момент Інший дивиться на мене» [4, с. 280], – стверджує мислитель.

Необхідно наголосити, що Ж.-П. Сартр показує неможливість співвіднести погляд з оком. Незважаючи на те, що погляд характеризується як «спрямованість двох очних яблук на мене» [4, с. 280], сприйняття погляду можливе і коли сам погляд непомітний, адже око є мише «опорою для погляду». Мислитель зазначає: «Моє сприйняття погляду, зверненого на мене, з'являється на фоні усунення очей, які “розглядають мене”: якщо я сприймаю погляд, то перестаю сприймати очі; вони перебувають там, вони залишаються в полі мого сприйняття як чисті *уявлення*, але я не використовую їх, вони нейтралізовані, перебувають поза грою» [4, с. 281]. Таку відмінність мислитель пояснює про очі того, хто дивиться, є об'єктом на відстані серед інших об'єктів світу, тоді як погляд немає відстані, він сприймається свідомістю безпосередньо і миттєво. Причому в цій ситуації погляд не сприймається як об'єкт серед інших об'єктів світу.

Феноменологічна концепція «погляду» у Ж.-П. Сартра передбачає, на нашу думку, три важливі для розвитку сучасної візуалістики моменти. *По-перше*, поява в теорії зору розрізнення очей і самого факту погляду означає розділення свідомості та сприйняття – це призводить до усвідомлення факту відмінності емпіричного та мисленнєвого, що схоплюється у процесі бачення. *По-друге*, поява в темі погляду ідеї «Іншого» соціалізує зір – погляд значущий тоді, коли відбувається усвідомлення присутності іншої людини. Якщо в традиційній моделі зору існував суб'єкт (той, хто споглядав або спостерігав) та об'єкт (те, на що спрямований погляд), то зараз на місце об'єкта приходить ще один спостерігач. Це робить погляд актом самоусвідомлення, причому не лише на ментальному рівні – це зрозуміло з третього моменту.

Третій момент полягає в тому, що в погляд залучено усвідомлення власної тілесності. На думку Ж.-П. Сартр, «погляд, який показують *очі*, якої б природи вони не були, є чиста відсилка до мене. Те, що я осягаю безпосередньо, коли чую тріскіт гілок позаду себе, не означає, що *де-хто є поруч*, а це означає, що я вразливий, що маю тіло, яке може бути пораненим, що я займаю місце і в жодному випадку не можу уникнути простору, в якому я беззахисний, словом, *я розглядаюсь*» [4, с. 282]. Таким чином, заявлена тема візуально-просторового сприйняття розкриває феноменологічну традицію тілесності, яка розкривається і як можливість погляду, і як причина самооб'єктивації.

«L'Autre me voit, donc je suis» – «Інший мене бачить, отже я існую»: цією тезою М. Джей ілюструє сартрівську інверсію картезіанського *cogito*. На думку М. Джея, нетотожність ока та погляду, неможливість бути суб'єктом і об'єктом водночас розкривають у французькій філософії тему боротьби за владу [9, с. 288]. Справді, зустріч двох поглядів – погляду «Я» та погляду «Іншого» – призводить до теми взаємозв'язку погляду та об'єктивації, адже, як продовжує свою аргументацію М. Джей, «...для того, хто здійснює погляд, існує лише суб'єкт, а той, хто є ціллю, перетворюється на об'єкт. Або, щонайменше, об'єктивація є телосом погляду, навіть, якщо він переходить через останній бар'єр “для-себе” конституційованого ніщо» [9].

Тема погляду знаходить своє продовження в аналізі «розщеплення» ока та погляду в праці Ж. Лакана «Чотири основні концепти психоаналізу» [2]. Так, Ж. Лакан критикує концепцію розрізнення ока та погляду Ж.-П. Сартра: «Неправда, що коли я перебуваю під поглядом, коли вимагаю погляду, коли набуваю погляду, я цього погляду в ролі погляду не бачу. Адже зуміли художники цей погляд вловити у вигляді маски – достатньо згадати, наприклад, Гойю, щоб повною мірою це відчувати» [2, с. 93].

Позиція Ж. Лакана передбачає, що відокремлення ока від погляду є недосконалим, оскільки у Ж.-П. Сартра вона не реалізована у сфері рефлексії. Ж. Лакан стверджує: «Не прийнявши

діалектику бажання в розрахунок, складно зрозуміти, чому, власне, погляд Іншого має дезорганізувати поле сприйняття. Справа в тому, що суб'єкт, який є предметом нашого обговорення, – це не суб'єкт рефлексивної свідомості, а суб'єкт бажання» [2, с. 99]. Так, Н. Брайсон пояснює, що позиція Ж. Лакана залежить не від розриву з іншим персональним глядачем, але з розривом у візуальному полі: «Для людських істот вимога колективно оркеструвати свої візуальні досвіди передбачає необхідність кожному привести досвід відображень на сітківці ока з соціально узгодженими описами інтелігібельного світу» [6, с. 91]. Таким чином, лаканівська інтерпретація погляду призводить до концепції соціального погляду, до ідеї соціально узгодженої візуальної реальності, що містить не лише безпосередньо видимий світ, а й уможлядний, наддосвідний світ, в якому візуальне є, скоріше, наслідком культурного контексту, базованого на соціальних консенсусах. Підхід, як і все побачене, не має сенсу без інтерпретації, що є творчою частиною та наслідком спільної або суспільної діяльності.

Отже, запропоноване французькою філософією поняття «regard» – це поняття соціально-орієнтоване, інтерсуб'єктивне, воно не зосереджене на одній людині, оскільки для погляду потрібна взаємодія. Ця взаємодія може знаходити вирішення як у контексті комунікації індивідів або соціальних груп, так і в контексті відносин «індивід – влада», де погляд перетворюється на нагляд. Концепція «regard» (концепція погляду) викликала інтерес і отримала продовження в англо-американських дослідженнях «gaze». Ця традиція впливає з ідеї соціалізації зору, розвиваючись у тему «конкретизації Іншого». Для зазначеної традиції важливими є питання: «Чий погляд? Хто дивиться?» Тут вже не йдеться про феноменологічні міркування щодо погляду: від проблеми тілесності дослідники переходять до проблем соціальних ідентичностей і культурних контекстів, в яких існує «погляд». Приймаючи тезу про те, що погляд об'єктивує, дослідники починають шукати соціальні, політичні й ідеологічні причини цієї об'єктивації.

Яскравим прикладом реалізації англосаксонського розуміння «gaze» стало поняття «male gaze» – «чоловічий погляд». Це поняття розроблено гендерними студіями й описує погляд чоловіків на жінок у патріархальному суспільстві. Це поняття вказує на місце та соціальну роль жінки. Процес об'єктивації тут постає як основа для стереотипів, що стають причинами нерівності та гендерної дискримінації. Таким чином, вплив погляду визначає соціальне сприйняття і поведінку індивіда, на якого дивляться. У результаті виникають соціальні норми того, як потрібно узгоджувати свій вигляд відповідно до погляду. У цьому контексті Д. Чендлер говорить про «соціальні коди вигляду», що в нормовано в певних культурних контекстах і регулюють як норми, так і табу щодо зовнішнього вигляду [7].

Необхідно зазначити, що провідними методами дослідження погляду стає аналіз зображень (фотографій, плакатів, кінофільмів, реклами тощо). Наприклад, «погляд чоловіка» передбачає візію жінки, яка об'єктивовано репрезентується чоловіками з точки зору соціальної ролі, яку вона виконує. Аналогічними методами користуються також постколоніальні студії. Зокрема, дослідники аналізують зображення колоніальних часів із метою визначити «погляд колонізатора» на колонізованого, залежного, звідки виникає поняття «colonial gaze» – колоніальний погляд [12].

На основі використання подібних методів досліджень з огляду на питання: «Хто дивиться?», – формується типологія поглядів. На думку Д. Чендлера, вони можуть бути такими: погляд глядача (погляд того, хто дивиться на зображення людини, тварини чи об'єкта в тексті); внутрішньо дієгетичний погляд (погляд однієї зображеної особи на іншу (на тварину чи об'єкт) всередині світу заданого тексту (типове зображення у кіно- або телевізуальних медіа з точки зору «суб'єктивного кадру»)); прямий (або зовнішньо дієгетичний) погляд, що адресовано глядачеві (погляд особи (або квазілюдської істоти), зображено в тексті споглядання «поза рамкою» так, наче зображуваний дивиться на глядача, з відповідними жестами та поставою); погляд камери – спосіб, яким камера, як така, здатна «дивитися» на людей (тварин чи об'єктів), а в менш метафоричному сенсі – погляд фільм-мейкера або фотографа) [7]. Таким чином, одним із напрямів розвитку концепції погляду є розробка зміни погляду під час використання різноманітних

технічних засобів. «Дивитися на когось за допомогою камери (або дивитися на зображення, яке вона створює) – це не те саме, що дивитися на людину безпосередньо... У буквальному розумінні камера перетворює людину, яка споглядається, на об'єкт, дистанціюючи того, хто споглядає, від того, кого споглядають», – стверджує Д. Чендлер. Іншими словами, камера формує нові технології погляду.

Необхідно окремо відзначити, що на питання «Хто дивиться?» можна давати відповідь не лише з точки гендерних або соціальних, а й з точки зору професійних ідентичностей. У цьому сенсі на увагу заслуговує філософський проєкт американського дослідника Д. Левіна щодо «погляду філософа» (англ. *philosopher's gaze*). Науковець приділяє увагу питанню про те, як дивиться філософ, що саме він спостерігає, як він споглядає тощо. Таке запитування в мислителя перетворюється на масштабне історико-філософське дослідження зору. Відтак, проєкт «погляду філософа» перетворюється на з'ясування питання стосовно того, що таке «філософський погляд» у широкому сенсі [10].

Таким чином, в екзистенціалізмі Ж.-П. Сартра репрезентована концепція «погляду», що перетворює індивіда («Іншого») на об'єкт серед інших об'єктів. Погляд є «побаченням іншим», є істиною «бачити іншого». Концепт «regard» застосовують для подолання замкненого, закритого світу суб'єктивності, в якому поява «Іншого» змінює перспективу, у контексті якої відбувається споглядання. Розведення «ока» і «погляду» в контексті взаємодії з «Іншим» має особливо вагомий роль для переходу поняття «погляду» від феноменологічних до соціокультурних розвідок цього поняття, що актуалізують теми привілеї поглядів та об'єктивацію «Іншого» через «погляд». Отже, якщо феноменологічна інтенція Ж.-П. Сартра замінює модерну епістемологічну версію візуального сприйняття «я бачу» на «якщо я бачу, то і мене бачать», то в подальших розвідках важливим є питання «Хто дивиться?» Зокрема, воно набуває ваги в англо-американських дослідженнях поняття «gaze», в яких особливу роль посідає ідея об'єктивації, що виникає в погляді. Свою соціальну значущість погляд набуває в контексті співвіднесення його з проблемою ідентичності – так формують концепції «чоловічого погляду», «колоніального погляду», «погляду філософа» тощо. У такій концепції погляд визначає соціальне місце того, на кого дивляться. «Погляд» перетворюється з феномену на метафору, що концептуально відображає процес формування соціальних ідентичностей і, разом з тим, несе загрози об'єктивації, коли деперсоналізує дистанційований об'єкт. Метафора погляду є основою окулярного словника сучасної філософії. Його дослідження має вагомий роль для розуміння засад сучасної філософської візуалістики.

Використані літературні джерела

1. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль. Санкт-Петербург : Наука-Ювента, 1998. 315 с.
2. Лакан Ж. Четыре основные понятия психоанализа / Ж. Лакан. Москва : Гнозис; Логос, 2004. 304 с.
3. Мерло-Понти М. Феноменологія сприйняття / пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка. Київ : Український центр духовної культури, 2001. 552 с.
4. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр. Москва : Республика, 2000. 638 с.
5. Фуко М. Наглядати і карати. Народження в'язниці / М. Фуко. Київ : Основи, 1998. 392 с.
6. Bryson N. The Gaze in the Extended Fields / ed. By H. Foster // Vision and Visuality. Seattle : Bay Press, 1988. P. 87–114.
7. Chandler D. Notes on the “Gaze”. URL: <http://visual-memory.co.uk/daniel/Documents/gaze/gaze01.html>.
8. Derrida J., Willis D. The Animal that Therefore I am (More to Follow) / J. Derrida, D. Willis // Critical Inquiry. 2002. Vol. 28. P. 369–418.
9. Jay M. Downcast Eyes. The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought. Berkley : University of California Press, 1993. 648 p.

10. Levin D.M. *The Philosopher's Gaze: Modernity in the Shadows of Enlightenment*. Berkeley ; Los-Angeles ; Oxford, 1999. 502 p.
11. Seppänen J. *The Power of the Gaze: An Introduction to Visual Literacy*. New York : Peter Lang, 2006. 149 p.
12. *Women and the Colonial Gaze* / ed. by T. Hunt and M. Lessard. Hampshire; New York : PALGRAVE, 2002. 259 p.

References

1. Gusserl', Je. (1998). *Kartezijskie razmyshlenija [Cartesian Reflections]*. St.Peterburg. 315 p.
2. Lakan, Zh. (2004). *Chetyre osnovnye ponjatija psihoanaliza [Four basic concepts of psychoanalysis]*. Moscow, 304 p.
3. Merlo-Ponti, M. (2001). *Fenomenolohiia spryiniattia [Phenomenology of perception]*. Kyiv. 552 p.
4. Sartr, Zh.-P. (2000). *Bytie i nichto: Opyt fenomenologicheskoy ontologii [Being and nothing: The experience of phenomenological ontology]*. Moscow. 638 p.
5. Fuko, M. (1998). *Nahliadaty i karaty. Narodzhennia viaznytsi [Supervise and punish. Birth of a Prison]*. Kyiv. 392 p.
6. Bryson, N. (1988). *The Gaze in the Extended Fields. Vision and Visuality*. Seattle : Bay Press, P. 87-114.
7. Chandler, D. Notes on the "Gaze". Retrieved from: <http://visual-memory.co.uk/daniel/Documents/gaze/gaze01.html>.
8. Derrida, J., & Willis, D. (2002). *The Animal that Therefore I am (More to Follow)*. *Critical Inquiry*. Vol. 28. P. 369-418.
9. Jay, M. (1993). *Downcast Eyes. The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*. Berkley: University of California Press, 648 p.
10. Levin, D.M. (1999). *The Philosopher's Gaze: Modernity in the Shadows of Enlightenment*. Berkeley; Los-Angeles; Oxford, 502 p.
11. Seppänen, J. (2006). *The Power of the Gaze: An Introduction to Visual Literacy*. New York: Peter Lang, 149 p.
12. Hunt, T., & Lessard M. (Ed.) (2002). *Women and the Colonial Gaze*. New York: PALGRAVE, 259 p.

Ilina Halyna. "Gaze" as an Ocular Concept of Philosophical Visualistics: from Phenomenon to Metaphor.

Summary.

The article explores the "gaze" as an ocular concept of philosophical visualistics. The concept of "regard" ("gaze") in French phenomenological concepts is considered; the relationship of the "gaze" with the problem of objectification is revealed. It is shown that in J.-P. Sartre's phenomenological existentialism "regard" ("gaze") transforms an individual (the Other) into an object among other objects. The concept of "regard" is used to overcome the closed world of subjectivity where the appearance of the Other changes the perspective, in which contemplation takes place. Breeding the "eye" and "gaze" in the context of interacting with the Other plays a particularly important role in the transition of the gaze from the phenomenological to sociocultural explorations, that actualize the themes of privilege of the gaze and the objectification of the Other through the gaze. Therefore, if the phenomenological intention of J.-P.Sartre supersedes the modern epistemological version of the visual perception "I see" with "if I see, then I can be seen by the Other", then the question "who is looking?" is more important in further studies. In particular, it is gaining weight in British and American studies of the concept of the gaze, in which the idea of objectification that arises in gaze plays a special role. The gaze becomes more social in the context of correlating it with the problem of identity – this is how the concepts of "male gaze", "colonial gaze", "philosopher's gaze" form. In such a concept, the gaze determines the social place of the person that is gazed. The gaze transforms from a phenomenon to a metaphor that conceptually reflects the process of social identity formation and at the same time poses the threat of objectification when depersonalizing a distant object. So the transition from the phenomenological to the sociocultural concept of "gaze" is shown in the context of its rethinking by the

contemporary philosophical tradition, where it appears not as a phenomenon, but as a visual metaphor characterizing the features of the interaction of representatives of various social groups.

Key words: gaze; objectification; identity; phenomenon; metaphor.

Ильина Г.В. «Взгляд» как окулярный концепт философской визуалистики: от феномена к метафоре.

Аннотация.

В статье исследован «взгляд» как окулярный концепт философской визуалистики. Понятие «regard» («взгляд») рассматривается в контексте французских феноменологических концепций. Определяется взаимосвязь «взгляда» с проблемой объективации. В статье показан переход от феноменологического социокультурному понятию «взгляда» («gaze») в контексте его переосмысления современной англосаксонской философской традицией, где он предстает не как феномен, а как визуальная метафора, характеризующая особенности взаимодействия представителей различных социальных групп.

Ключевые слова: взгляд; объективация; идентичность; феномен; метафора.

Стаття надійшла до редколегії 28 листопада 2019 року